

Tomasz Przybyciński
Warsaw School of Economics
Collegium of Economic Analysis
e-mail: tprzyb@sgh.waw.pl

Etyczne i ekonomiczne aspekty państwa dobrobytu

Ethical and Economic Aspects of the Welfare State

A concept of the welfare state is based on the principles of equitable distribution of wealth and equality of opportunity. The state is responsible for the protection and promotion of the economic and social well-being of its citizens. Progressive taxation reduces the income gap between the rich and poor. However, the efforts to put principles of the welfare state into practice produced still unsatisfactory results. It was closely connected with violating the subsidiary principle and eroding the work ethics. That is just why the welfare state failed from the ethical and economic point of view.

Keywords: ethics, welfare state, subsidiary principle

JEL Classification: A13, I38, P46

1. Wstęp

Koncepcja państwa dobrobytu była efektem sprzeciwu wobec niekorzystnych zjawisk towarzyszących gospodarce wolnorynkowej w XIX i XX w., i zmierzała do jej zasadniczej przebudowy. Ruch socjalistyczny, który powstał w XIX wieku i znacznie umocnił się w pierwszej połowie kolejnego stulecia, dążył do zbudowania społeczeństwa, które zrealizowałoby określony ideał sprawiedliwości społecznej. Jednakże praktyczna realizacja koncepcji państwa dobrobytu nie przyniosła oczekiwanych efektów, zarówno z etycznego, jak i ekonomicznego punktu widzenia. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę wyjaśnienia, dlaczego tak się stało.

2. Etyczne i ekonomiczne podstawy koncepcji państwa dobrobytu

Już w XIX wieku gospodarka rynkowa była bardzo ostro krytykowana z powodu kapitalistycznego wyzysku. Jednakże propozycje socjalistów dotyczące alternatywnej organizacji życia społecznego i gospodarczego, znacznie się od siebie różniły. Próby praktycznej realizacji różnych projektów o charakterze cząstkowym okazywały się zazwyczaj nieudane i rozczarowujące. Duże nadzieje wiązano zatem z koncepcją odgórnej budowy racjonalnego i egalitarnego ustroju społeczno-gospodarczego, w którym rola własności prywatnej zostałaby istotnie ograniczona albo nawet całkowicie wyeliminowana.

Radykalna część ruchu socjalistycznego chciała obalić kapitalizm przemocą, a następnie zbudować lepszy ustrój (najpierw socjalistyczny, a docelowo komunistyczny). Własność prywatna miała być początkowo ograniczona, a później całkowicie zlikwidowana¹.

Umiarkowana część ruchu socjalistycznego odrzucała wariant rewolucyjnych przekształceń systemowych². Socjaldemokraci opowiadali się za ewolucyjnymi zmianami, które przyniosłyby ten sam lub podobny efekt finalny co zmiany rewolucyjne, ale bez przelewu krwi. Pod presją społeczną w wielu krajach Europy Zachodniej władza polityczna stopniowo ustępowała i realizowała postulaty ruchu robotniczego.

W krajach Europy Zachodniej reformy społeczne podejmowane przez państwo zaczynały się zazwyczaj od wprowadzenia powszechnej edukacji. Następnym krokiem były programy ubezpieczeń pracowniczych (od wypadków przy pracy i chorobowe). Potem realizowano programy w zakresie emerytur i ochrony zdrowia. Na koniec wprowadzono zasiłki dla bezrobotnych³.

Walka o prawa wyborcze i prawa pracownicze przynosiła satysfakcjonujące rezultaty⁴. Państwo ewoluowało w kierunku współczesnej demokracji parlamentarnej. Związki zawodowe mogły coraz częściej działać legalnie. Zwiększał się również zakres redystrybucji dochodów i kontroli państwa nad z formalnego punktu widzenia prywatną działalnością gospodarczą. Od czasu do czasu podejmowano również próby nacjonalizacji środków produkcji, ale nie przynosiły one oczekiwanych, pozytywnych efektów.

W tej sytuacji w wielu krajach Europy Zachodniej zaniechano radykalnych prób przekształceń własnościowych. Zamiast socjalizmu „gorącego”, po II wojnie światowej realizowano w praktyce socjalizm „zimny”. Właśnie taki cel starało się osiągnąć państwo dobrobytu, zwane również państwem opiekuńczym⁵.

¹ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, KiW, Warszawa 1983; R. Marx, *Kapitał. Mowa w obronie człowieka*, Wydawnictwo Homo Dei, Kraków 2009.

² E. Bernstein, *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*, Stowarzyszenie Rzeczpospolita Obywatelska, Warszawa 2015.

³ M. Radzikowski, *Państwo socjalne. Przyczyny i skutki*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2013, s. 99–111.

⁴ S. Zabieglik, *Słowa i myśli*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Gdańsk 1987, s. 110; T. Przybyciński, *Konkurencja i ład rynkowy – przyczynek do teorii i polityki konkurencji*, SGH, Warszawa 2005, s. 64.

⁵ J. Godłów-Legiędź, *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, WN PWN, Warszawa 1992, s. 113.

Etyczną podstawę koncepcji państwa dobrobytu stanowił ideał sprawiedliwości społecznej, a w szczególności zasady: sprawiedliwego podziału bogactwa i równości szans. Państwo stało się bowiem odpowiedzialne za zapewnienie ekonomicznego i społecznego dobrobytu obywateli. Progresywne opodatkowanie zmniejszało różnice dochodów między bogatymi a biednymi. Ekonomicznego uzasadnienia dla tych działań dostarczyły: ekonomia dobrobytu oraz ekonomia keynesowska.

Ekonomia dobrobytu została stworzona przez angielskiego ekonomistę A.C. Pigou (1877–1959). W pracach zatytułowanych *Wealth and Welfare* (1912) oraz *The Economics of Welfare* (1920) zaproponował on istotne zmiany w dotychczasowej polityce gospodarczej i społecznej. A.C. Pigou koncentrował uwagę przede wszystkim na kwestii dobrobytu społecznego. Uważał, że dobrobyt społeczny zależy od wielkości, stabilności i struktury dochodu narodowego. Można było go zwiększyć, udzielając pomocy uboższej części społeczeństwa. Ważną rolę powinno w tym procesie odgrywać państwo dążące do urzeczywistnienia idei sprawiedliwości społecznej. Redystrybucję dochodu miały zapewnić: progresywny podatek dochodowy oraz wysokie opodatkowanie spadków⁶.

Źródeł ekonomii keynesowskiej należy poszukiwać w dorobku J.M. Keynesa (1883–1946). Ten angielski ekonomista był zdecydowanym krytykiem leseferystycznego kapitalizmu. Uważał, że taki kapitalizm nie sprawdza się, a ponadto nie jest ani sprawiedliwy, ani cnotliwy. W pracy zatytułowanej *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* (*The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936) przedstawił model gospodarki oparty na założeniu, że wolnorynkowy kapitalizm jest niestabilny z powodu problemów w sferze finansowej. J.M. Keynes twierdził, że przyczyną niestabilności były zachowania inwestorów. „Zwierzęce instynkty”, które kierowały spekulantami finansowymi, przyczyniały się bowiem do tworzenia hossy albo bessy na giełdzie. Euforia inwestycyjna albo pesymizm inwestycyjny nie miały racjonalnego uzasadnienia. Były reakcjami o charakterze stadnym. Przedłużająca się depresja wynikała z tego, że oszczędności nie inwestowano, a łączne wydatki w gospodarce spadały poniżej poziomu gwarantującego pełne zatrudnienie. Lekarstwem na niewystarczający popyt i masowe bezrobocie powinna być ekspansywna polityka fiskalna. Tę myśl rozwijali kontynuatorzy J.M. Keynesa, którzy dopracowywali jego model zarządzania łącznym popytem⁷.

Z perspektywy historycznej można powiedzieć, że ekonomia keynesowska, która rozwinęła się po II wojnie światowej, przyczyniła się do wykreowania atmosfery sprzyjającej znacznemu zwiększeniu roli polityki gospodarczej i społecznej. Wielu ludzi uwierzyło, iż właściwe zarządzanie łącznym popytem jest w stanie poważnie złagodzić albo nawet całkowicie wyeliminować cykliczne wahania koniunktury gospodarczej. Krytykowano oszczędzanie, zrównoważony budżet i niskie podatki. Zachęcano do zwiększania konsumpcji, zadłużania państwa i progresywnego opodatkowania dochodów, zwłaszcza w okresie pogorszenia koniunktury gospodarczej⁸.

⁶ M. Skousen, *Narodziny współczesnej ekonomii*, Fijorr Publishing Company, Warszawa 2012, s. 452–454; *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, red. S. Sztaba, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o., Warszawa 2007, s. 91–92, 343.

⁷ M. Skousen, op. cit., s. 433–475.

⁸ Ibidem, s. 436–438.

3. Kształtowanie współczesnego państwa dobrobytu – dylematy etyczne i ekonomiczne

Z praktycznego punktu widzenia szczególnie ważnym momentem dla realizacji koncepcji państwa dobrobytu było opublikowanie pracy brytyjskiego ekonomisty W. Beveridge'a zatytułowanej *Social Insurance and Allied Services*. Wydanie tego dzieła, zwanego raportem Beveridge'a, w 1942 r. uznaje się za początek państwa dobrobytu w Wielkiej Brytanii.

W. Beveridge (1879–1963) argumentował, że państwo powinno podjąć działania redystrybucyjne na wielką skalę w celu ochrony obywateli przed różnymi zdarzeniami o charakterze losowym oraz zagwarantowania im godziwej egzystencji. Jego zdaniem, ochrona socjalna jest dla ludzi tak samo ważna jak bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne. W ramach ochrony socjalnej państwo powinno zapewniać: opiekę zdrowotną, emerytury, renty, odpowiednie warunki mieszkaniowe oraz indywidualne usługi socjalne. Aby sfinansować wydatki na te cele, należało wprowadzić jednolite składki ubezpieczeniowe.

Idea objęcia ludzi opieką „od kołyski aż po grób” znalazła w Wielkiej Brytanii licznych zwolenników. Koncepcję państwa dobrobytu (państwa opiekuńczego) wprowadzała tam w życie Partia Pracy. W innych krajach czyniły to partie o podobnej, socjaldemokratycznej orientacji.

W tym kontekście warto przeanalizować dane dotyczące wydatków sektora finansów publicznych. Jeszcze w 1870 r. wydatki publiczne w grupie krajów uprzemysłowionych, która obejmowała: Australię, Austrię, Kanadę, Francję, Niemcy, Włochy, Irlandię, Japonię, Nową Zelandię, Norwegię, Szwecję, Szwajcarię, Wielką Brytanię, USA, Belgię, Holandię i Hiszpanię, wynosiły średnio 10,7% PKB. Był to rezultat niewielkich rozmiarów sektora publicznego oraz ograniczonych funkcji państwa. Państwo troszczyło się bowiem w tym czasie przede wszystkim o bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne oraz administrację⁹.

Do wyraźnego wzrostu wydatków publicznych przyczyniła się I wojna światowa. Prowadzenie działań wojennych okazało się bowiem bardzo kosztowne. Również nasilające się żądania interwencjonizmu państwowego, związane między innymi z wielkim kryzysem gospodarczym w latach 1929–1933, sprzyjały dalszemu zwiększaniu wydatków publicznych. Ponadto w latach 30. XX w. został uruchomiony na dużą skalę wyścig zbrojeń, stanowiący zapowiedź i bezpośrednio poprzedzający wybuch II wojny światowej. Wszystkie wymienione zjawiska sprawiły, że średni poziom wydatków publicznych w krajach rozwiniętych w 1937 r. wynosił 22,8% PKB¹⁰.

Również po II wojnie światowej w krajach rozwiniętych zwiększano wydatki publiczne. W 1960 r. średni poziom wydatków publicznych w krajach rozwiniętych osiągnął 27,9% PKB. Rozkwit interwencjonizmu państwowego nastąpił jednak dopiero w latach 60. i 70. XX w. Towarzyszyła mu eksplozja wydatków socjalnych.

⁹ B. Karbownik, *Analiza wydatków sektora finansów publicznych w krajach Unii Europejskiej* [w:] *Europejski model społeczny. Doświadczenia i przyszłość*, red. D.K. Rosati, PWE, Warszawa 2009, s. 118–119, 171.

¹⁰ *Ibidem*, s. 119, 171.

W niektórych krajach Europy Zachodniej ograniczono wówczas wolnorynkowe cechy systemu gospodarczego oraz podejmowano takie działania z zakresu polityki gospodarczej i społecznej, które służyły kompleksowej realizacji koncepcji państwa dobrobytu. Trzeba tutaj wymienić między innymi: znacząca rozbudowę systemu zabezpieczenia społecznego, wprowadzenie silnie progresywnych podatków dochodowych oraz istotne zwiększenie roli sektora przedsiębiorstw państwowych w gospodarce. Towarzyszyła temu ekspansywna polityka makroekonomiczna, która miała „nakręcać koniunkturę”, a przyczyniała się raczej do zwiększania deficytu budżetowego i długu publicznego¹¹.

W rezultacie opisanych procesów wydatki publiczne w krajach UE15 zwiększyły się w latach 1960–1980 o 17,7 punktów procentowych PKB. W przypadku Szwecji i Belgii wzrost wydatków publicznych był jeszcze bardziej spektakularny. W Szwecji wydatki publiczne w 1960 r. stanowiły 31% PKB. W 1980 r. osiągnęły one 60,1% PKB. W tym samym czasie w Belgii wydatki publiczne zwiększyły się z 30,3% PKB do 57,8% PKB. Warto zauważyć, że w USA dynamika wydatków publicznych była znacznie mniejsza, ponieważ w analizowanym okresie wzrosły one tylko o 5,3 punktów procentowych PKB¹².

Polityka gospodarcza i społeczna, polegająca na rosnącej ingerencji państwa w życie gospodarcze i zwiększaniu wydatków socjalnych, sprawiła, że w wielu krajach Europy Zachodniej państwo stało się duże i drogie. W bardzo szerokim zakresie wystąpiły również negatywne efekty uboczne. W latach 70. XX w. doszło do wyraźnego spowolnienia tempa wzrostu gospodarczego, a nawet pojawiły się tendencje stagnacyjne. Stało się jasne, że nadmierny wzrost świadczeń socjalnych oraz zbyt wysokie obciążenia podatkowe i parapodatkowe przyczyniły się do zduszenia wzrostu gospodarczego. Przy tej okazji ujawniły się słabości ekonomii dobrobytu, która koncentrowała się na podziale wytworzonych dóbr i usług, a także ekonomii keynesowskiej, która skupiała się na analizie krótkookresowych wahań koniunktury gospodarczej. Obie szkoły myśli ekonomicznej zaniedbywały problematykę długo-okresowego rozwoju gospodarczego, a więc tworzenia bodźców do oszczędzania, inwestowania i zwiększania podaży¹³.

Budowa państwa dobrobytu zasadniczo zmieniła instytucjonalne reguły gry. W latach 60. i 70. XX w. przestano opierać politykę społeczną na zasadzie pomocniczości (subsydiarności). Nie chodziło już bowiem tylko o to, aby przyznawać świadczenia socjalne w przypadku zaistnienia rzeczywistej potrzeby. Dążono raczej do tego, aby zapewnić zabezpieczenie socjalne wszystkim obywatelom. Właśnie taki cel stawiały sobie przede wszystkim partie socjaldemokratyczne, będące zarówno twórcami, jak i gwarantami państwa dobrobytu.

Wzrost wydatków na transfery i subsydia prowadził w wielu krajach Europy Zachodniej zarówno do rozszerzenia grupy beneficjentów transferów socjalnych, jak i wzrostu poziomu świadczeń jednostkowych. Coraz bardziej opłacało się żyć

¹¹ Ibidem, s. 119–121, 171; R. Bugaj, *Plusy dodatnie i ujemne, czyli polski kapitalizm bez solidarności*, Poltext, Warszawa 2015, s. 175–176.

¹² B. Karbownik, op. cit., s. 119–121, 171.

¹³ T. Przybyciński, *Globalny kryzys finansowy i gospodarczy jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i teorii ekonomii*, „Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH” 2014, nr 94, s. 61–62.

na cudzy koszt, korzystając z pomocy opiekuńczego państwa, a coraz mniej opłacało się ciężko pracować i w ten sposób dążyć do poprawy własnego losu. Wiązało się to z nakładaniem na gospodarkę coraz większych ciężarów w postaci obciążeń zarówno o charakterze podatkowym, jak i paropodatkowym. Z ekonomicznego punktu widzenia ciężary te były coraz trudniejsze do udźwignięcia. Tymczasem postawy żebraczo-rozszczeniowe stały się zjawiskiem masowym. Obserwowano także erozję etyki pracy.

W tym miejscu trzeba podkreślić, że państwo dobrobytu obniżyło koszty i zwiększyło korzyści zachowań oportunistycznych. Ułatwiło również prowadzenie strategii „permanentnej dezercji”. Wskutek zasadniczej zmiany instytucjonalnych reguł gry upowszechnił się hazard moralny, zwany również pokusą nadużycia. Zjawisko to stało się przyczyną chronicznego kryzysu państwa dobrobytu¹⁴.

Właśnie dlatego sporą popularność uzyskali politycy inspirujący się ekonomią neoliberalną. Kwestionowali oni sens przemian, do których doszło po II wojnie światowej. Chcieli, aby państwo dobrobytu zostało zdemontowane. Byli bowiem zwolennikami państwa małego i taniego oraz indywidualnej odpowiedzialności i zapobiegliwości jednostek.

Neoliberalom udało się odnieść znaczne sukcesy w obszarze polityki gospodarczej, zwłaszcza w kwestii prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych oraz deregulacji zmonopolizowanych sektorów gospodarki i rynku pracy. Wiele gospodarek narodowych otworzono szeroko na świat. Ponadto w dużym stopniu ograniczono zależność banków centralnych od rządów i zmniejszono nadzór państwa nad rynkami finansowymi¹⁵.

Reorientacja polityki społecznej okazała się znacznie trudniejsza. Ludzie, korzystający z rozmaitych przywilejów, nie byli zainteresowani ani ich ograniczeniem, ani tym bardziej ich likwidacją. Społeczny sprzeciw wywoływały działania zmierzające do reformowania systemu ubezpieczeń społecznych, ochrony zdrowia i edukacji. Z zadowoleniem przyjmowano natomiast łagodzenie progresywnych obciążeń podatkowych.

Niekorzystny wpływ na rozwój gospodarczy krajów Europy Zachodniej oraz sytuację ich finansów publicznych wywierały procesy demograficzne. Chodziło tutaj o malejącą przyrost naturalny oraz postępujące starzenie się społeczeństw Europy Zachodniej¹⁶. Procesy demograficzne stymulowały wzrost wydatków na emerytury i ochronę zdrowia. Z kolei rosnące wydatki na emerytury i ochronę zdrowia destabilizowały zarówno repartycyjne systemy emerytalne, jak i publiczne systemy ochrony zdrowia.

¹⁴ K. Tarchalski, *Hazard moralny jako problem w gospodarce. Protekcja gospodarki czy protekcja kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 29–30.

¹⁵ R. Bugaj, op. cit., s. 178.

¹⁶ W. Rakowski, *Struktury demograficzne ludności Europy a wzrost gospodarczy [w:] Przyszłość integracji europejskiej. Uwarunkowania rozwoju gospodarczego Unii Europejskiej*, red. P. Misztal, W. Rakowski, CeDeWu, Warszawa 2012, s. 16–30.

Pod koniec pierwszej dekady XXI w. wybuchł globalny kryzys finansowy i gospodarczy. Sytuacja finansów publicznych w wielu państwach Europy Zachodniej znacznie się pogorszyła. W szczególności był to rezultat: funkcjonowania automatycznych stabilizatorów koniunktury, podejmowania dyskrejonalnych działań amortyzujących spadek popytu oraz pomocy sektorowi bankowemu¹⁷. Właśnie dlatego średni dług publiczny w krajach strefy euro zwiększył się w latach 2008–2012 z 70,2% PKB do 92,9% PKB¹⁸. Ponadto znacznie wzrosło zagrożenie spiralą zadłużenia oraz ryzyko niewypłacalności niektórych krajów. Dotyczyło to przede wszystkim Grecji, w której przez wiele lat realizowano koncepcję państwa dobrobytu¹⁹.

Łączne wydatki państw UE utrzymywały się w ostatnich latach na bardzo wysokim poziomie. W 2011 r. wydatki te stanowiły przeciętnie 50% ich PKB. Wyjątkowo duże były również wydatki związane z finansowaniem systemu zabezpieczenia społecznego. W Europie Zachodniej wynosiły one ponad 20–25% PKB. Taka sytuacja świadczyła o bardzo silnym przywiązaniu wielu krajów Europy Zachodniej do koncepcji państwa dobrobytu²⁰.

4. Zakończenie

Koncepcja państwa dobrobytu wywarła olbrzymi wpływ na kształt polityki gospodarczej i społecznej w wielu krajach Europy Zachodniej po II wojnie światowej. Jej realizacja wiązała się ze znacznym obniżeniem kosztów i zwiększeniem korzyści zachowań oportunistycznych. Doprowadziło to do upowszechnienia hazardu moralnego, co stało się przyczyną chronicznego kryzysu państwa dobrobytu.

Polityka gospodarcza i społeczna wielu krajów Europy Zachodniej znalazła się w strategicznym impasie. Politycy nie potrafili rozwiązać problemów, wynikających zarówno ze spowolnienia gospodarczego, jak i z silnej presji na wzrost wydatków socjalnych. Państwo dobrobytu nie zapewniało ani szybkiego rozwoju gospodarczego, ani postępu społecznego. Było to spowodowane przede wszystkim odejściem od zasady pomocniczości w polityce społecznej i erozją etyki pracy.

¹⁷ P. Gajewski, *Nierównowaga finansów publicznych w krajach Unii Europejskiej*, „Gospodarka Narodowa” 2011, nr 10, s. 22–24.

¹⁸ P. Ptak, *Medium- and Long-Term Fiscal Sustainability in Europe*, „Gospodarka Narodowa” 2014, nr 2, s. 26.

¹⁹ P. Gajewski, op. cit., s. 22–25; A. Visvizi, *Wybrane regiony świata w warunkach kryzysu: Grecja* [w:] *Kryzys gospodarczy 2008+ test dla stosowanej polityki. Metody przeciwdziałania i ich skuteczność*, red. K. Żukrowska, SGH, Warszawa 2013, s. 439–447.

²⁰ W.M. Orłowski, *Świat do przeróbki. Spekulanci, bankruci, giganci i ich rywale*, Agora SA, Warszawa 2011, s. 144–152.

Bibliografia

- Bernstein E., *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*, Stowarzyszenie Rzeczpospolita Obywatelska, Warszawa 2015.
- Bugaj R., *Plusy dodatnie i ujemne, czyli polski kapitalizm bez solidarności*, Poltext, Warszawa 2015.
- Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, red. S. Sztaba, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o., Warszawa 2007.
- Gajewski P., *Nierównowaga finansów publicznych w krajach Unii Europejskiej*, „Gospodarka Narodowa” 2011, nr 10, s. 21–38.
- Godłów-Legiędź J., *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, WN PWN, Warszawa 1992.
- Karbownik B., *Analiza wydatków sektora finansów publicznych w krajach Unii Europejskiej [w:] Europejski model społeczny. Doświadczenia i przyszłość*, red. D.K. Rosati, PWE, Warszawa 2009.
- Marks K., F. Engels, *Manifest komunistyczny*, KiW, Warszawa 1983.
- Marx R., *Kapitał. Mowa w obronie człowieka*, Wydawnictwo Homo Dei, Kraków 2009.
- Orłowski W.M., *Świat do przeróbki. Spekulanci, bankruci, giganci i ich rywale*, Agora SA, Warszawa 2011.
- Przybyciński T., *Globalny kryzys finansowy i gospodarczy jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i teorii ekonomii*, „Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH” 2014, nr 94 s. 41–73.
- Przybyciński T., *Konkurencja i ład rynkowy – przyczynek do teorii i polityki konkurencji*, SGH, Warszawa 2005.
- Ptak P., *Medium- and Long-Term Fiscal Sustainability in Europe*, „Gospodarka Narodowa” 2014, nr 2, s. 25–52.
- Radzikowski M., *Państwo socjalne. Przyczyny i skutki*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2013.
- Rakowski W., *Struktury demograficzne ludności Europy a wzrost gospodarczy [w:] Przyszłość integracji europejskiej. Uwarunkowania rozwoju gospodarczego Unii Europejskiej*, red. P. Misztal, W. Rakowski, CeDeWu, Warszawa 2012.
- Skousen M., *Narodziny współczesnej ekonomii*, Fijorr Publishing Company, Warszawa 2012.
- Tarchalski K., *Hazard moralny jako problem w gospodarce. Protekcja gospodarki czy protekcja kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999.
- Visvizi A., *Wybrane regiony świata w warunkach kryzysu: Grecja [w:] Kryzys gospodarczy 2008+ test dla stosowanej polityki. Metody przeciwdziałania i ich skuteczność*, red. K. Żukrowska, SGH, Warszawa 2013.
- Zabieglik S., *Słowa i myśli*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Gdańsk 1987.